

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM
Bölcsészettudományi Kar

DIPLOMAMUNKA

*Korai magyar szakramentáriumok
nemzetközi összefüggésben*

Témavezető:

Földváry Miklós István
adjunktus

Készítette:

Horváth Balázs
klasszika-filológia MA

2016

A HKR 346. § ad 76. § (4) c) pontja értelmében:

„... A szakdolgozathoz csatolni kell egy nyilatkozatot arról, hogy a munka a hallgató saját szellemi terméke...”

SZERZŐSÉGI NYILATKOZAT

Alulírott .....*Horváth Balázs* ..... (név)
 .....*O2SS8X*.....(Neptun-kód) ezennel kijelentem és aláírással megerősítem, hogy az
 ELTE BTK .....*klasszika-filológia*..... mesterszakján
 .....*latin filológia*..... szakirányon
 írt jelen diplomamunkám saját szellemi termékem, melyet korábban más szakon még nem
 nyújtottam be szakdolgozatként és amelybe mások munkáját (könyv, tanulmány, kézirat,
 internetes forrás, személyes közlés stb.) idézőjel és pontos hivatkozások nélkül nem épít-
 tettem be.

Budapest, 2016. április 12.

.....
 a hallgató aláírása

Korai magyar szakramentáriumok nemzetközi összefüggésben

A középkori magyar liturgia regensburgi kapcsolatai

Tartalomjegyzék

A római rítus kutatásának módszertana	7
Szakramentáriumok	9
Magyar szakramentáriumok, korai misekönyvek	12
Szent Margit-szakramentárium	12
Pray-kódex	14
Németújvári misszálé.....	14
A temporálék összehasonlító elemzése	15
Az egyházi év	15
<i>USUARIUM</i>	16
Egy figyelemfelkeltő párhuzam.....	17
II. Henrik császár szakramentárium.....	18
A temporálék összevetése.....	18
Szentháromság ünnepe	21
Tavaszi kántorböjt	22
Történelmi összefüggések, Zágráb és a magyar liturgia regensburgi kapcsolatai	22
Összegzés, a kutatás további irányai	24
Bibliográfia.....	25
Kéziratok.....	25
Nyomtatványok.....	25
Szövegkiadások.....	29
Adatbázis.....	29
Szakirodalom	29

Korai magyar szakramentáriumok nemzetközi összefüggésben

A középkori magyar liturgia regensburgi kapcsolatai

„A liturgia a középkori kultúrának nemcsak abban az értelemben szerves része, hogy a szó, a hang, a dráma, az épület, a kép, az iparművészet valódi Gesamtkunst-tá egyesül benne, befogadót és ihletőt, receptort és preceptort kap általa, de úgy is, hogy maga a liturgia is —belső arányainak, ritmusának, hangsúlyainak más-más kialakítása révén— egy-egy kort vagy tájat jellemző alkotássá válik. A liturgia egyszerre európai közkinccs és a kisebb közösségek identitásának kifejezője.”¹

A RÓMAI RÍTUS KUTATÁSÁNAK MÓDSZERTANA

A következőkben Földváry Miklós programadó tanulmánysorozata alapján szeretnék vázolni egy módszertant a római rítus kutatásához.² A korábbi hazai és nemzetközi liturgikai kutatások alapján Földváry három, fontos eredményekkel rendelkező, ám önmagukban korlátozott módszert mutat be: a genealógiai, a statisztikai és az antikvárius megközelítést.³

A genealógiai módszer lényege, hogy azt feltételezi, az egyből lesz a sok, az egyszerűből pedig az összetett. Így a különböző kéziratok filológiai összehasonlításával, és családfák, valamint stemmák felállításával lehet eljutni az „eredeti” és „hiteles” archetípushoz. „A genealógiai módszer hangsúlyozottan történeti, és többnyire nem nélkülöz valamiféle értékmozzanatot: a sokszorozódás, összetetté válás hanyatlás a tisztább és eredetibb, vagy —épp ellenkezőleg— fejlődés a kezdetleges őállapothoz képest.”⁴ A módszer maradandó eredményeket hozott például az e dolgozat tárgyát képező szakramentáriumok kutatásában, ugyanakkor tiszta alkalmazása két problémát is felvet. Először is illúzió az alapvető tapasztalat, hogy eleinte kevés liturgikus könyv volt, és ezekből lett sok, hiszen ezt csak a források pusztulása láttatja velünk. Minél távolabb megyünk vissza az időben, annál kevesebb forrásunk maradt fenn, de a liturgia végzéséhez nyilvánvalóan a múltban sem volt kevesebb könyvre szükség. A másik probléma szintén a filológiai szemléletből fakad: a filológus általában csak a szöveget vizsgálja, holott a liturgia ennél jóval összetettebb. Nemcsak egy kódex, vagy maga a szöveg terjedhet, hanem a szertartás szerkezete, dallamai, cselekményi elemei. Cyrille

¹ DOBSZAY: „A középkori magyar liturgia István-kori elemei” 151.

² FÖLDVÁRY: „A római rítus változatainak kutatása. I–VI.” A tanulmánysorozat egy elméleti és módszertani bevezető után a római liturgia egyik legösszetettebb ordója, a virágvasárnap i. ágszentelés és körmenet rítusán összehasonlító elemzését mutatja be, majd vonja le a tanulságokat.

³ FÖLDVÁRY: „A római rítus változatainak kutatása I.” 32–35.

⁴ FÖLDVÁRY: „A római rítus változatainak kutatása I.” 32.

Vogel alapvető műve is követi a genealógiai megközelítést, igaz ő is elveti a túlzott filológusi ragaszkodást a kéziratok archetípusának megállapításához.⁵

A statisztikai módszer akkor használható, ha a történeti aspektus nem hozzáférhető, vagy a genealógiai megközelítés nem hoz eredményt, valamint ha a vizsgált terület kellően kötött és összehasonlítható szerkezettel bír. Ilyen például a zsolozsma, ahol nem voltak nagy történeti fordulópontok és a szerkezete is kellően kötött és összehasonlítható. A megközelítés hátránya, hogy pusztán statisztikailag nem írható le a liturgia, hiszen kialakulása nem egy személytelen, gépies folyamat eredménye.⁶

Az antikvárius megközelítés pedig egyfajta érdekességként, muzeális értéként tekint tárgyára. Nem ad összképet, nem helyezi el tágabb kontextusában tárgyat, posztmodern agnosztikusként tagadja az igazság tudományos megismerhetőségét, és rendszerbe foglalását. Azonban „mindez nincs híján pozitív fejleményeknek, hiszen nagyobb fogékonyságot enged meg az egyedi jelenségek iránt, megkönnyíti, hogy a vizsgált tárgy önmagáért beszéljen, önmagáért legyen érdekes, engedje magát csodálni, vállalhatóvá tegye a rokonszenvet vagy azonosulást; a tudós végre kiléphet a színellett mindentudás komolykodó szerepéből, és beismerve az egészre érvényes korlátait annál tökéletesebben foglalkozhat a résszel.”⁷

A cél tehát a fenti megközelítések szintézise lenne: „előbb az egyes források és forráscsoportok antikvárius igényű leírása, majd csoportosításuk és kapcsolódásaik áttekinthetővé tétele a genealógiai és statisztikai módszerek eredményeinek alkalmazásával, de távlatilag szem előtt tartva a teljesség, rövidebb távon pedig az arányosság igényét [...] Utóbb viszont, az adatfeldolgozó munka végeztével az egyes rítusváltozatokat kompozíciókként, mintegy a műelemzés eszközeivel kell megközelítenünk, nem feledkezve el történeti dimenziójukról sem, amelyben már a közösségi kultúrájukra jellemző folyamatok a meghatározók.”⁸

A legfontosabb tényező, amivel szembe kell néznünk, az a forráshelyzet és a liturgikus könyvek sajátos jellege. Bár a fő forrásaink a könyvek, nem szabad elfelejtenünk, hogy nemcsak a szöveg határoz meg egy rítust, hanem dallamok, tárgyak, helyszínek, résztvevők, gesztusok, meghatározott cselekmények, stb. Ezeket a könyvek részben rögzítik (kották, rubrikák formájában), de egy részük nehezen értelmezhető, másrészt figyelembe kell vennünk, hogy a középkor még részben egy orális kultúra, és egy ilyen közösségi alkotás esetén előfordulhat, hogy éppen a közismert, jellemző mozzanatok nem jegyzik le. Azt is látjuk, hogy nagyon változó a források fennmaradása az egyes területeken, de általában jellemző, hogy nagyon kevés korai könyv áll rendelkezésünkre, viszont mire elérjük a nyomtatvány-kort, addigra kezelhetetlenül sok forrással kell megbirkóznunk. A korai kéziratok forrásértékét is mérlegelnünk kell: „sem egy rangos főpap pazarul díszített luxuskézirata, sem egy félreeső parókia kódexe nem értékelhető ugyanúgy, mint az illetékes székesegyház nyilvános istentisz-

⁵ VOGEL: *Medieval Liturgy*

⁶ FÖLDVÁRY: „A római rítus változatainak kutatása — I.” 34.

⁷ *U.o.*

⁸ FÖLDVÁRY: „A római rítus változatainak kutatása — I.” 36.

teleti életében követett mintakönyv.”⁹ Ez épp azért fontos, mert gyakran pont a kevésbé normatív, kevésbé jellemző, félreeső források maradtak fenn — hasonlóan ahhoz, hogy az Árpád-korból eredeti állapotukban nem maradtak ránk katedrálisok, kisebb templomok és kápolnák viszont igen. Szintén probléma, hogy a korai források eredetét gyakran nem ismerjük, különösen igaz ez a töredékekre, de sokszor teljes liturgikus könyvek provenienciája is igen kétséges.

Melyik az a forráscsoport tehát, amely nagy biztonsággal használható egy teljes, átfogó összehasonlításhoz? A legtöbb érv amellet szól, hogy erre a célra a legalkalmasabbak a nyomtatványok: először is biztos a származási helyük, hiszen maga a könyv közli azt, továbbá a nagy példányszám miatt pótolhatók az esetleges hiányok, sérülések. Ezek általában normatív források, így a tartalmuk kétség nélkül jellemző az adott úzusra,¹⁰ és biztos, hogy minden egyházmegyéből maradt fenn néhány példány. A nyomtatványok azonban csak kiinduló pontok lennének. Habár vitathatatlan a liturgia erősen konzervatív volta, a különböző úzusok is változnak, ezért mindig szükséges az elnyert eredményeket összevetni korábbi forrásokkal. Így megállapítható, hogy mennyire tartós vagy éppen változékony az adott úzus, de a „formatív periódusokat” és az esetleges liturgiareformokat is azonosítani lehet.¹¹

A cél a teljes európai liturgia feldolgozása, leírás, majd elemzése lenne. A különböző úzusok és tájak megállapítása után pedig megalkotható lenne Európa liturgikus térképe. A teljes feladat legalább egy nemzedék munkáját igényelné, a részeredmények is folyamatosan hasznosíthatók lennének. Azt is hangsúlyoznunk kell, hogy kutatás nemcsak „belügy” lenne, az eredményeket rengeteg tudományág hasznosíthatja majd: többek között a középkortudomány, művelődéstörténet, társadalomtörténet, zenetörténet, kodikológia, művészettörténet, stb.

SZAKRAMENTÁRIUMOK

Bizonyos megszorításokkal azt mondhatjuk, hogy a későbbi misekönyvek egyik elődje volt a szakramentárium, „amely a misekönyvnek a celebráló papra tartozó imaszövegeit, de kizárólag azokat tartalmazza”,¹² tehát nincsenek benne sem olvasmányok, sem énekek. Cyrille Vogel hozzáteszi, hogy „több és kevesebb is mint a későbbi századok misszáléja, pontifikáléja és rituáléja”, hiszen az áldozati liturgia bemutatáshoz elengedhetetlen szövegeken kívül olykor megtalálhatóak bennük „a szentségek kiszolgáltatásához, a zsoltószma vezetéséhez és különböző egyéb liturgikus események során (szüzek konsekrációja, esküvők, temetések, templomszentelések, stb.)” szük-

⁹ FÖLDVÁRY: „A római rítus változatainak kutatása — II.” 117.

¹⁰ FÖLDVÁRY: „A római rítus változatainak kutatása — II.” 118.

¹¹ FÖLDVÁRY: „A római rítus változatainak kutatása — II.” 118–119. Utóbbira jó példa Prága viszonylag kései, XIII. század végi liturgiareformja. FÖLDVÁRY: „Régiók, történelem és önazonosság a középkori Európában” 9.

¹² FÖLDVÁRY: *Liturgikus könyvek* 6.

séges szövegek is.¹³ A könyvtípus középkori latin megnevezései: *liber sacramentorum, volumen sacramentorum, sacramentorium, sacramentarium, liber missalis, vagy missalis*.¹⁴

Két alapvető, fő típusát különböztetjük meg: az ún. *Sacramentarium Gregorianum*ot és az ún. *Sacramentarium Gelasianum*ot.¹⁵ Az alábbiakban Cyrille Vogel *Medieval Liturgy* c. műve alapján mutatjuk be nagy vonalakban a két típus történeti kapcsolatát. Szerkezetük alapján különböztetjük meg a két típust, azonban egymásra is erőteljesen hatottak, több rétegben. Egy ideig párhuzamosan használták mindkettőt, végül a gregorián típusú *Hadrianum* lett egyeduralgoló.

A legősibb gelazián szakramentárium a valószínűleg 750 körül másolt Ó-Gelasianum, amely egy római könyv frank másolata. Fő jellegzetessége, hogy az időszaki ciklus (temporále) és a szentekről szóló rész (szanktorále) teljesen el van különítve, illetve, hogy minden mise-készletben öt könyörgés található: két kollektá, majd a szekréta, a posztkommunió és egy hívekre mondott áldás (szuperpopulum).¹⁶ A könyv őse kétségtelenül római, de biztosan nem tulajdonítható Gelasius pápának, valószínűleg a VII. század második felében állították össze, és talán zarándokok vagy bencés szerzetesek révén kerül Rómából Galliába, még a VII–VIII. század fordulóján.¹⁷

Az Ó-Gelasianum frank átdolgozása, az ún. frank Gelasianum. Ezt a szakramentáriumot valószínűleg 750–770 között állították össze bencések Galliában.¹⁸ Jellemző rá, hogy számos gallikán elemet tartalmaz. Szerkezetében a gregorián szakramentáriumra hajaz, hiszen az időszaki és a szentekről szóló rész egyetlen ciklust alkotnak, azonban az Ó-Gelasianumhoz hasonló egy miséhez öt könyörgés tartozik.¹⁹

A gregorián szakramentáriumokat a pápai bazilikákban használták, őszüket valószínűleg I. Honorius pápa (625–638) —és nem Nagy Szent Gergely— alatt állították össze, majd fokozatosan bővítették.²⁰ Szerkezeti jellegzetességük, hogy a szanktorále és a temporále egyetlen, folyamatos ciklusba vannak szerkesztve, valamint, hogy csak három könyörgést (orációt) ír elő a miséhez: kollektát, szekrétát, és a posztkommuniót.²¹

Nagy Károly (768–814) —talán további romanizálási és egységesítő szándékkal— kért Adorján pápától egy nem-kevert (*immixtum*) gregorián szakramentáriumot, minden bizonnyal azért, hogy legyen egy hiteles, toldalékoktól mentes római szakramentárium, amely mértékül szolgálhat a frank liturgikus könyvekhez. Ezt a könyvet ismerjük *Hadrianum* néven, azonban csak másolatokban maradt fenn. A kódexet az aacheni királyi palotában helyezték el, és ez lett az *editio typica*, amelyből a ké-

¹³ VOGEL: *Medieval Liturgy* 64. Az idézett részek Kátai Katalin fordításai.

¹⁴ VOGEL: *Medieval Liturgy* 64.

¹⁵ FÖLDEVÁRY: *Liturgikus könyvek* 7.

¹⁶ VOGEL: *i. m.* 65.

¹⁷ VOGEL: *i. m.* 68–69.

¹⁸ VOGEL: *i. m.* 76.

¹⁹ VOGEL: *i. m.* 74.

²⁰ VOGEL: *i. m.* 79.

²¹ VOGEL: *i. m.* 79.

sőbbi másolatokat készítették²² „Amikor Adorján pápa Nagy Károlynak a pápai misekönyvet küldte el, sem nem a kért „tisza” szakramentáriumot küldte, sem nem „teljeset”. Egy ilyen könyv elkerülhetetlenül összezavarta a frank liturgikusukat. Lehetséges, hogy a pápa félreértette a király kívánságának komolyságát és mértékét; ajándékot küldött neki, amikor az dokumentumot várt. Mindenesetre, bármik voltak is a történelem esetlegességei, a *Hadrianumra* mindenképpen felejthetetlen jövő várt.”²³

Ezt a szakramentáriumot egészítette ki Aniane-i Szent Benedek (meghalt 821-ben) az ún. *Supplementummal*, ezen fölül pedig „kijavította” a *Hadrianum* hibáit. A *Hadrianum* + *Supplementum* eleinte különválasztva, és Benedek bevezetésével (*Hucusque...*), majd később egybeszerkesztve hagyományozódott. Bár nem szorította ki egyből a gelazián szakramentáriumokat, de egyre inkább terjedt, és ez lett a hiteles és mérvadó szerkönyv és vált uralkodóvá a Frank Birodalomban, majd a német területeken,²⁴ később pedig a X. század második felében az Otto-dinasztia idején e könyv leszármazottai kerülnek vissza Rómába, hogy ott a római misekönyv válják belőle, majd pedig egész Európában elterjedjen.²⁵

„Bár a pontos választóvonalat nem tudjuk dátummal meghatározni, a szakramentáriumok kora a XII. század elején véget ért. Már a IX. század végén a *Liber sacramentorum* utat engedett a *Missalis plenarius*nak, egy olyan újfajta kötetnek, amely négy korábbi liturgikus könyvet foglalt magába: szakramentáriumot, episztoláriumot, evangeliáriumot és antifonáriumot. A IX. század második felére a teljes misekönyvek száma már kezdte meghaladni a szakramentáriumokét. A XII. század első felében a szakramentáriumok már erősen kisebbségben voltak, a XIII. századra kivételt képeztek és a XIV. században már archaikus maradványnak számítottak.”²⁶ A misekönyv megszületése két, különböző folyamat eredménye: egyrészt a különböző szertartások és szentelmények bekerülnek a szakramentáriumba, a zsolozsma könyörgései és a püspöki áldások pedig kikerülnek onnan, másrészt pedig az újonnan megszülető misekönyv részei lesznek az olvasmányok és az énekek is. Ez utóbbi oka, hogy a XI. századtól a celebránsnak a teljes misepropriumot el kellett imádkoznia.²⁷

E szakramentáriumok története azonban nemcsak a genealógiai-filológiai szempontból hasznosak, hanem jól mutatja a római liturgia változását is a korban: a pápai udvar liturgiájának rendszerbe foglalását követően a frank birodalomba kerül, ahol gallikán elemekkel keveredik, ez az egyveleg pedig a karoling királyok alatt normatívvá válik. Ez a liturgia terjed el frank és német földön, majd kerül vissza az ezredfor-

²² VOGEL: *i. m.* 80–81.

²³ VOGEL: *i. m.* 85. Az idézett rész Kátai Katalin fordítása.

²⁴ VOGEL: *i. m.* 92.

²⁵ VOGEL: *i. m.* 104.

²⁶ VOGEL: *i. m.* 105.

²⁷ VOGEL: *i. m.* 105.

duló körül Rómába, ahonnan a kevert frank-római vagy német-római liturgia terjedt Európában.²⁸

MAGYAR SZAKRAMENTÁRIUMOK, KORAI MISEKÖNYVEK

Hazánkban —a magyar egyház viszonylag kései alapítása miatt— csupán két teljes szakramentárium maradt fenn: a Szent Margit-szakramentárium (a feltételezett keletkezési hely alapján korábbi megnevezése „Hahóti-kódex” volt), illetve a Pray-kódex.²⁹ E két könyvön kívül csupán néhány töredékkal rendelkezünk.

Szent Margit-szakramentárium

A Szent Margit-szakramentárium —az esztergomi benedikcionáléval és a Hartvik-agendával együtt— az ún. „zágrábi triász” tagja, a magyar liturgia első fennmaradt emlékei.³⁰ Nevét antiochiai Szent Margitról kapta, aki a szakramentáriumban található könyörgés alapján a keletkezési hely patrocíniuma lehet. A kódex jelenleg is Zágrábban található a Metropolitanska Knjižnica könyvtárának MR 126-ös jelzete alatt. Ma 111 foliós kézirat, egy könyvtárkatalógus szerint legalább a XIV. század óta csonka, hiszen a *temporale* rész csak hamvazószerdával kezdődik.³¹ A kódex felépítése: „*temporale* hamvazószerdától a pünkösd utáni 26. (sic) vasárnapig, majd egész éves *sanctorale*, *commune sanctorum*, *dedicatio ecclesiae*, *commemoratiók* és a *sanctorale* kiegészítései, votívmisék, *benedictiók*. A *temporale* nagyheti szakaszában nemcsak orációk, hanem egy egészen rövid *ordo* is található.”³² Magyarországi keletkezése és bencés eredete kétségtelen, de pontos kora és származási, másolási helye bizonytalan.

Dragutin Kniewald szerint paleográfiai, hagiográfiai és liturgiai érvek alapján a XI. század második felére datálható a kézirat. Mivel a szanktorále törzsében nincs miséje Szent Istvánnak és Szent Imrének, csak votívmiséik, Kniewald arra következtet, hogy kódex a szentté avatás (1083), vagy legalább a szentek ünnepeit kötelezően előíró szabolcsi zsinat (1092) előtt kellett, hogy keletkezzék.³³ Ez az érv viszont nem lehet perdöntő, hiszen —mint látni fogjuk— a Németújvári misszáléban is csak a margón szerepelnek Szent István és Szent László miseszövegei, pedig a kódex bizonyosan a XIII. századból való.³⁴ Kniewaldtól származik az az elmélet is, miszerint a Szent Margit-szakramentárium az Esztergomi benedikcionáléval és a Hartvik-agendával együtt

²⁸ VOGEL: *i. m.* 61.

²⁹ FÖLDVÁRY: *Liturgikus könyvek* 7.

³⁰ FÖLDVÁRY: *Az esztergomi benedikcionále* 8.

³¹ SZENDREI: *A „mos patriae” kialakulása* 55.

³² SZENDREI: *A „mos patriae” kialakulása* 58.

³³ KNIEWALD: „A «Hahóti kódex» (zágrábi MR 126. kézirat) jelentősége a magyarországi liturgia szempontjából” 97.

³⁴ DOBSZAY: „Árpád-kori kottás misekönyvünk provenienciája” 7.

a zágrábi érsekség 1094-es alapításakor került volna Zágrádba,³⁵ így ez lenne a *terminus ante quem*, de ezt az elméletét semmivel sem támasztja alá, a könyvek később is oda kerülhettek, és az sem bizonyos, hogy együtt kerültek Zágrádba.

A karoling minuszskulával írt kézirat paleográfiai vizsgálata alapján Veszprémy László magyar és német birodalmi oklevél-írással állította párhuzamba, és a XI–XII. század fordulója és a XII. század közepe közé datálta.³⁶ A zenei paleográfiai elemzést Szendrei Janka végezte el, és a XII. század elejére tette a kézirat keletkezését.³⁷

Ennél problémásabb a kódex keletkezési helyének meghatározása. Kniewald eleinte a Zala megyei Hahót mellett érvelt, ahol a bencés apátság védőszentje antiochiai Szent Margit volt,³⁸ azonban az apátság létéről csak jóval későbből vannak írásos bizonyítékok, ezt később maga Kniewald is elfogadta.³⁹ Korán felvetődött a dömösi társaskáptalanból való eredet is, Radó Polikárp és Veszprémy László is emellett érvelt.⁴⁰ Ezzel az azonosítással két probléma merülhet fel, egyrészt Dömös társaskáptalan (*capitulum*) volt, nem monostor (*monasterium*), másrészt a társaskáptalan alapítása 1107–1108-ra tehető.⁴¹ A Szent Margit-szakramentárium ma inkább elfogadott datálása szerint (XII. század első fele) ez utóbbi nem lehet probléma, de az esztergomi benedikcionále is hivatkozik egy bizonyos *monasterium sanctae Margaritae*-re, a benedikcionále pedig biztosan korábbi.⁴² A intézményi problémát pedig úgy lehet feloldani, hogy a káptalannak voltak monasztikus előzményei,⁴³ vagy elfogadjuk Thorockay Gábor érvelését, miszerint a *monasterium* szót a káptalanokra is alkalmazták a korai magyar történelemben.⁴⁴ Újabbán újra előkerült a hahóti eredet az ottani apátság alapításának korábbra datálása miatt.⁴⁵ Tehát ez idáig nem sikerült konszenzusra jutni, ezért nagyon is megfontolandó Szendrei Janka véleménye, miszerint „minden azonosítási kísérlet eljut oda, hogy egy ma számunkra ismeretlen —s valószínűleg Esztergomtól nem túl távol lévő— Szent Margit bencés kolostort kellene keresnünk.”⁴⁶

³⁵ KMTL „zágrábi érsekség” szócikk.

³⁶ VESZPRÉMY: „Legkorábbi hazai sacramentariumaink” 125–126. és VESZPRÉMY: „A 12. századi magyar kódexírás alakulása” 226.

³⁷ SZENDREI: *A „mos patriae” kialakulása* 56.

³⁸ KNIEWALD: „A «Hahóti kódex» (zágrábi MR 126. kézirat) jelentősége a magyarországi liturgia szempontjából” 99.

³⁹ SZENDREI: *A „mos patriae” kialakulása* 56.

⁴⁰ VESZPRÉMY: „Legkorábbi hazai sacramentariumaink”

⁴¹ THOROCKAY: *A dömösi prépostság története* 411.

⁴² FÖLDVÁRY: *Az esztergomi benedikcionále* 27. Már Dragutin Kniewald is felvetette, hogy az esztergomi benedikcionále *monasteriuma* és a Szent Margit-szakramentárium keletkezési helye azonos lehet-e. KNIEWALD: „Esztergomi Benedictionale” 224.

⁴³ FÖLDVÁRY: *Az esztergomi benedikcionále* 27.

⁴⁴ THOROCKAY: „A dömösi prépostság története” 411. Például a Képes Krónika éppen Dömössel kapcsolatban: *Dux construxit monasterium de Demes regavitque regem, ut ad consecrationem veniret, et sic factum est* (148. caput. De constuctione Demes). SRH I. 427.

⁴⁵ Thorockay Gábor idézi Tóth Endre *Századok*-beli cikkét. THOROCKAY: „A dömösi prépostság története” 414.

⁴⁶ SZENDREI: *A „mos patriae” kialakulása* 57.

Pray-kódex

A Szent Margit-szakramentáriummal —és, mint majd látni fogjuk— a Németújvári misszáléval ellentétben a Pray-kódex eddigi szakirodalma hatalmas. Ennek oka, hogy szinte minden középkorral foglalkozó tudományterületnek elsőrangú forrása: történelem (Pozsonyi évkönyvek), zenetörténet, magyar nyelvtörténet (*Halotti beszéd és könyörgés*), egyháztörténet (zsinati határozatok), művészettörténet, kodikológia, stb. Talán épp ez az oka, hogy tisztán liturgikus szempontból kevesen vizsgálták (a legtöbb tanulmány csak egyfajta segédtudományként használja a liturgiát a kódex datálásához, provenienciája megállapításához).⁴⁷

A kódex több szkriptor munkája, XXVIII+144 folióból áll, tartalma a következő: zsinati határozatok Könyves Kálmán idejéből, „*libellus in romano ordine*” (Konstanzi Bernold *Micrologus* c. munkája), kalendárium, ún. Pozsonyi Évkönyvek, nagy szakramentárium, rövid rituále, szakramentárium kiegészítés.⁴⁸

A Pray-kódex fő része, a nagy szakramentárium megírása nagy pontossággal datálható 1192 és 1195 közé.⁴⁹ Veszprémy László szerint az írás „gotizáló jegyeitől” teljesen mentes, a délnémet srégovális írásképhez hasonlítható, ám annál „szorosabb ductusú”, „már merőleges szögű” írás.⁵⁰ Valószínűleg bencés eredetű, Boldva vagy Jánosi apátságában másolhatták.⁵¹

Németújvári misszále

Az első teljes hazai misekönyvünk, jelenleg Güssingben (Németújvár) őrzik, valószínűleg zágrábi eredetű. Bár —mint liturgikus könyv— nem szakramentárium, viszont a mise orációit természetesen tartalmazza, így az összehasonlításba jogosan vonhatjuk be. A kódex 266 folióból áll, tartalma pedig a következő: töredékes kalendárium, *praeparatio ad missam*, *ordo missae*, temporále, szanktorále, *commune sanctorum*, votív misék, *sequentiarium*.⁵²

A kódex gotizáló betűvel írt (*gothica textualis formata*),⁵³ Veszprémy László német gotikus írásokban és 1220-as évek-beli hazai oklevelekben találta meg párhuzamait.⁵⁴ A zenei paleográfiai vizsgálat egyértelműen a magyar eredetét igazolja, ez az első teljesen vonalrendszeres kottával rendelkező liturgikus könyvünk, a csak Magyarországra jellemző „esztergomi notációval” bír.⁵⁵ A datálásban teljes a kutatói konszenzus, miszerint a XIII. század első feléből származik a kézirat. Sokáig kétséges volt a szár-

⁴⁷ Részletes bibliográfiáért lásd RADÓ: *Libri liturgici manuscripti* 40–76.

⁴⁸ SZENDREI: *A „mos patriae” kialakulása* 145.

⁴⁹ A szakramentárium és a *Micrologus* szerves egysége mellett érvel FÖLDVÁRY: „A liturgiamagyarázat nyomai a XV. század előtti Magyarországon” 90–92.

⁵⁰ VESZPRÉMY: „A 12. századi magyar kódexírás alakulása” 224.

⁵¹ SZENDREI: *A „mos patriae” kialakulása* 145.

⁵² SZENDREI: *A „mos patriae” kialakulása* 214–219.

⁵³ SZENDREI: *A „mos patriae” kialakulása*. 211.

⁵⁴ VESZPRÉMY: „A 12. századi magyar kódexírás alakulása” 229.

⁵⁵ SZENDREI: *A „mos patriae” kialakulása* 240.

mazási helye, ma a zágrábi eredet mellett szól a legtöbb érv. Dobszay László kétségtelesen cáfolta Radó Polikárp korábbi Pécsről való származtatást, és az *A cunctis...* kezdetű orációban szereplő Szent István király alapján perdöntően igazolta a magyar származást és meggyőzően érvelt a zágrábi eredet mellett, hiszen Magyarországon pedig egyedül a zágrábi egyházmegyében volt patrónusa Szent István.⁵⁶ Dobszay szerint a liturgia tartalmi, „futó vizsgálata” is megerősíti a zágrábi provenienciát.⁵⁷

Több kutató felhívta a figyelmet a misekönyv archaikus vonásaira:⁵⁸ az elején kevert temporále és szanktorále található, pedig már a Pray-kódexben, de a jóval korábbi Szent Margit-szakramentáriumban is szét van választva kettő. A nyári kántorböjt pedig a pünkösd utáni második vasárnapra is be van írva, pedig VII. Gergely pápa már 1078-ban elrendelte, hogy pünkösd hetében kell megtartani a nyári évnegyedes böjtöt, de a Pray-kódexből is ismert *Micrologus* is így rendelkezik. Szintén érdekes, hogy mind pünkösd nyolcada, mind a Szentháromság ünnepe ki van dolgozva, pedig eddigre már utóbbinak ki kellett szorítania az előbbit. Szendrei szerint ezek „szerkesztési esetlegességek” és mintapéldányok archaizmusára engednek következtetni, Dobszay pedig nyitva hagyja a kérdést.⁵⁹ A liturgikus tartalom elemzéseinél még vizs-
szatérünk e problémákra.

A TEMPORÁLÉK ÖSSZEHASONLÍTÓ ELEMZÉSE

Az egyházi év

A keresztény ember szemléletének középpontjában Jézus Krisztus feltámadása áll, igaz ez az időszemléletére is: a hét legfontosabb, kitüntetett napja a vasárnap, az év legfontosabb ünnepe pedig a húsvét. Az egyházi vagy liturgikus év is e köré szerveződik, és mivel a húsvét időpontját a tavaszi holdtölte határozza meg, ezzel ún. mozgó ünnepkört alkot. Ugyanígy a vasárnapok is minden évben más naptári napra esnek. E két sajátosság okozza, hogy az egyházi év bizonyos ünnepei mozgó ünnepek, bizonyos ünnepek pedig naptári napokhoz kötöttek.⁶⁰ A liturgikus könyvekben a karácsony és a húsvét köré szerveződő ünnepekörök, illetve az évközi vasárnapok a temporáléban helyezkednek el, a szentek ünnepeit pedig a szanktorále tartalmazza. A különböző területi hagyományokban lehet némi ingadozás, de egy ideális temporále részei jellemzően a következők: advent, benne az őszi kántorböjt, karácsony és a nyolcadába eső ünnepek (István első mártír, János apostol, Aprószentek), vízkereszt és az azt követő vasárnapok, nagyböjt, benne a nagyhét, húsvét, Krisztus mennybe-

⁵⁶ DOBSZAY: „Árpád-kori kottás misekönyvünk provenienciája” 9–10.

⁵⁷ *u.o.*

⁵⁸ DOBSZAY László és SZENDREI Janka a már idézett műveikben, illetve FÖLDVÁRY: *Az esztergomi benedikcionále* 25–26.

⁵⁹ SZENDREI: *A „mos patriae” kialakulása* 219–220. és DOBSZAY: „Árpád-kori kottás misekönyvünk provenienciája” 12.

⁶⁰ Részletesebben lásd: *Liturgikus Lexikon* egyházi év szócikkét.

menetele, pünkösöd, Szentháromság ünnepe, úrnapja, végül pedig az évközi vasárnapok.

USUARIUM

A liturgikus könyvek temporále részét eddig szinte csak zenei, zenetörténeti szempontból vizsgálták, így mindenképpen indokolt —és szükséges— egy átfogó összehasonlítást elvégezni, annál is inkább, mivel egy jól összevethető, kötött szerkezetű rétegről van szó. Így született meg az ún. Missalia-projekt ötlete, amely az MTA Zenetudományi Intézetének Gradualia adatbázisa mintájára nemcsak a mise énektételeit, hanem a könyörgéseket és az olvasmányokat is fel kívánja dolgozni.⁶¹ A cél egy teljes európai összehasonlítás elvégzése, lehetőleg minden egyházmegyéből legalább egy XV–XVI. századi nyomtatott forrás alapján.⁶² A munka 2014 januárjában kezdődött meg Földvály Miklós vezetésével. A misekönyvek temporáléját tételről tételre dolgoztuk fel a tételek kezdősoraival (incipitjeivel),⁶³ a jövőbeli feladatok lesznek a szanktorále, és a misekönyvben szereplő egyéb rítusok feldolgozása, az eredmények összevetése korábbi, kéziratos kontrollforrásokkal, végül pedig az adatsorok elemzése, az összefüggések feltárása.

E projektből nőtt ki az *USUARIUM* adatbázis,⁶⁴ amely valószínűleg a legnagyobb és legátgondoltabb szerkezetű digitális forrásgyűjtemény és adatbázis, amely eddig a nyugati liturgia középkori és kora újkori forrásainak tanulmányozására készült. Eddigre több mint 800 forrásmásolat található meg az oldalon, ezek egy része címkézett és kereshető tartalomjegyzékekkel (ún. indexszel) bír,⁶⁵ és közel 200 misszale temporáléjának tételjegyzéke (konspektusa) érhető el.⁶⁶ 2015 végén rendszereztük az eddig feldolgozott temporálék tételeit,⁶⁷ jelenleg pedig a zsolozsmáskönyvek tételjegyzékén és a liturgikus naptárak átírásán és elemzésén dolgozunk.

⁶¹ A Gradualia Projectről részletesen: <http://earlymusic.zti.hu/gradualia/gradualia.html> (utoljára megtekintve: 2016. április 2.)

⁶² A nyomtatott könyvek előnyben részesítésének miéértjéről lásd korábban a módszertani összefoglalót

⁶³ A kész változatokhoz lásd e dolgozat mellékleteit, illetve az eddig elkészült táblázatokra mutató linket lásd az előző lábjegyzetben.

⁶⁴ *USUARIUM: A Digital Library and Database for the Study of Latin Liturgical History in the Middle Ages and Early Modern Period* (<http://usuarium.elte.hu>). ELTE BTK Liturgiátörténeti Kutatócsoport (FÖLDVÁLY Miklós István vezető, GOSSLER Károly, PAULIK Péter, HORVÁTH Balázs, KÁTAI Katalin, ORBÁN Csaba Frigyes OPraem, PAULUS Frigyes, SABO Katalin, STAMLER Ábel, SZASZOVSKY Ágnes, ALÁCSI Ervin János, SEAGER-SMITH Dániel Michael, HORVÁTH Ágnes, VARGA Benjamin, MÁTRAY Lelle Mária OP, MIHÁLYKÓ Ágnes, RUDOLF Krisztina, SIMON Gergely). 2015–

⁶⁵ *USUARIUM*, Catalogue fül

⁶⁶ *USUARIUM*, *Ceremonies fül*, *Temporal Masses címke*

⁶⁷ *USUARIUM*, Texts fül

Egy figyelemfelkeltő párhuzam

A fenti adatbázis rendszerébe dolgoztam fel a Szent Margit-szakramentárium, a Pray-kódex és a Németújvári misszale temporáléját,⁶⁸ majd vettem össze őket egymással, valamint az európai anyaggal. Utóbbi esetében külön figyelmet fordítottam azokra a területekre, amelyeket a korábbi kutatás kapcsolatba hozott a magyar liturgia keletkezésével és formálódásával kapcsolatban (német, elsősorban bajor és szász; normann, francia), különösképpen a bajor, azon belül pedig egy esetleges regensburgi hatásra. Ennek oka az volt, hogy már Missalia-projekt korai szakaszában felfigyeltünk egy igen erőteljes Zágráb—Regensburg kapcsolatra.⁶⁹ Mindkét egyházmegye eltér a szűk környezetétől, a megfelelések rendszerszerűen, nagy számban jelentkeztek, így nem lehetett a véletlen művel (példaként lásd az 1. táblázatot).

[1. táblázat] Őszi kántorböjt (Advent 3. hete)

	Brixen 1511	Regensburg 1485	Zágráb 1511	Esztergom 1484
f4 Or	Praesta	Praesta	Praesta	Praesta
f4 Coll	Festina qs Dne	Festina qs Dne	Festina qs Dne	Festina qs Dne
f4 Secr	Accepta tibi sint	Grata tibi sint	Accepta tibi sint	Accepta tibi sint
f4 Postc	Salutaris tui Dne	Conservent	Salutaris tui Dne	Salutaris tui Dne
f6 Coll	Excita Dne potentiam	Excita Dne potentiam	Excita Dne potentiam	Excita Dne
f6 Secr	Muneribus nostris	Praesta ... ut dicato	Praesta ... ut dicato	Muneribus nostris
f6 Postc	Tui nos Dne	Prosint nobis	Prosint nobis	Tui nos Dne
S Or1	Ds qui conspicis	Ds qui conspicis	Ds qui conspicis	Ds qui conspicis
S Or2	Concede qs	Adesto Dne	Adesto Dne	Concede qs
S Or3	Indignos nos	Indignos nos	Indignos nos	Indignos nos
S Or4	Praesta ... ut dicato	Ds qui pro animarum	Ds qui pro animarum	Praesta ... ut dicato
S Or5	Preces populi	Miserationum	Miserationum	Preces populi
S Coll	Ds qui tribus	Ds qui tribus	Ds qui tribus	Ds qui tribus
S Secr	Sacrificiis	Sacrificiis	Sacrificiis	Ecclesiae tuae
S Postc	Qs ... ut sacrosancta	Memento nostri	Memento nostri	Qs ... ut sacrosancta
D Coll	Excita Dne potentiam	Excita Dne potentiam	Excita Dne potentiam	Excita Dne
D Secr	Propitius intuere	Haec tibi Dne	Haec tibi Dne	Sacrificiis
D Postc	Sumptis muneribus	Tribue	Adiuva Dne	Sumptis muneribus

A táblázatok rövidítései itt és a továbbiakban: SacrHenr = II. Henrik császár szakramentárium | MNZag = Németújvári misszale | f4 = feria quarta (szerda) | f6 = feria sexta (csütörtök) | S = Sabbatum (szombat) | D = Dominica (vasárnap) | Coll = kollekt | Or = oráció | Secr = szekréta | Postc = posztkommunió | Sup = szuperpopulum | Dne = Domine | Ds = Deus | qs = quaesumus

⁶⁸ Az elkészült táblázatok megtalálhatóak e dolgozat mellékleteiben.

⁶⁹ A zágrábi egyházmegyét Rudolf Krisztina, a magyar anyagot Kátai Katalin dolgozta föl, Bajorországot és Svábföldet pedig jómagam. Az elkészült konspektusok elérhetőek: <http://usuarium.elte.hu/indexlabels/121>

Ez a megfigyelés jól mutatja a teljes körű összehasonlító módszer előnyeit is, hiszen Regensburg többi német egyházmegyével való viszonyát is vizsgálni tudtuk, és kiderült, hogy nemcsak a délnémet, hanem még a bajor anyagból is „kilóg” egyediségével. Valódi *unicum*, és nemcsak a germán tájban, hanem az összes eddigi feldolgozott egyházmegyéhez képest is.

A XV. század végén tehát rokon jegyeket mutat Zágráb és Regensburg liturgiája, azonban mindkét hely már régen maga mögött hagyta a „formatív periódusát”, a rokonságnak tehát korábról kell származnia. Ahhoz, hogy kimutassuk a regensburgi és zágrábi úzus folytonosságát —vagy éppen megváltozását— mindenképpen szükségünk lesz korábbi „kontrollforrásokra”. Ez azért is fontos, hogyha valóban fönnáll a vélt rokonság, akkor azt korai magyar forrásokkal is össze tudjuk vetni, hogy utána pedig a korai és kései magyar források viszonyát vizsgáljuk meg. Zágrábról rendelkezésünkre áll a már korábban bemutatott XIII. századi hangjelzett misszálé, és Regensburgból is ismerünk egy minden szempontból megfelelő forrást: II. Henrik császár szakramentáriumát.

II. Henrik császár szakramentárium

A könyvet a regensburgi Szent Emmeram-apátság szkriptorai másolták Henrik tiszteletére 1002 és 1014 között.⁷⁰ A datálás a szűk időkeret ellenére nagy bizonyosságú, hiszen a kötet Henrikre nem császárként, hanem királyként (*rex*) hivatkozik. 1002-ben lett bajor király, az 1014 utáni címe pedig már *imperator* volt.⁷¹ A kódex nagy igényességgel készült, reprezentatív könyv, a művészettörténeti értéke is igen jelentős. Annak ellenére, hogy ekkorra már a gregorián szakramentárium volt egyeduralkodó Európában, a könyv szerkezetében keverednek a gregorián és a gelazián elemek. Az egyes misékhez négy könyörgés tartozik: gregorián sajátosság, hogy kollektából csak egy van, aztán következik a szekréta, majd a posztkommunió, de minden egyes miséhez tartozik legalább egy hívekre mondott könyörgés is (szuperpopulum), ez utóbbi pedig a gelazián szakramentáriumok jellemzője. A szanktorále és a temporále egyetlen, kevert sorozatot alkot, a tételek között pedig több gelazián eredetű is található.

A temporálék összevetése⁷²

A táblázatok összevetése során már az elején bebizonyosodott néhány korábbi hipotézisünk. A XV. századi regensburgi gyakorlat egyértelmű folytonosságot mutat a Henrik-féle szakramentáriummal. A köznémet tételektől való eltérés kb. háromnegyedes egyezést mutat, ez azért is nagyon nagy arány, hiszen ezek a tételek, nemcsak

⁷⁰ FÖLDVÁRY: *Az esztergomi benedikcionále* 59. A kódex rövid leírását lásd: KIRMEIER—SCHNEIDMÜLLER—WEINFURTER—BROCKHOFF (szerk.): *Kaiser Heinrich II. 1002–1024.* 268–273.

⁷¹ KIRMEIER—SCHNEIDMÜLLER—WEINFURTER—BROCKHOFF (szerk.): *Kaiser Heinrich II. 1002–1024.* 268.

⁷² A nemzetközi összehasonlítás alapjául szolgáló nyomtatott források részletes jegyzékét lás a bibliográfiában.

német földön, de Európa-szerte nagyon ritka megoldások, gyakran teljesen egyedi gelazián tételek.⁷³ Természetesen a későbbi gregorián gyakorlatnak megfelelően az 1485-ös regensburgi misszáléból már hiányzik a szuperpopulum könyörgések jó része.

[2. táblázat] Őszi kántorböjt (Advent 3. hete)

	SacrHen XI. sz.	Regensburg 1485	Zágráb 1511	MNZag XIII. sz.
f4 Or	Praesta	Praesta	Praesta	Praesta
f4 Coll	Festina qs Dne	Festina qs Dne	Festina qs Dne	Festina qs Dne
f4 Secr	Grata tibi sint	Grata tibi sint	Accepta tibi sint	Accepta tibi sint
f4 Postc	Conservent	Conservent	Salutaris tui Dne	Tuorum nos Dne
f6 Coll	Excita Dne potentiam	Excita Dne potentiam	Excita Dne potentiam	Excita Dne
f6 Secr	Praesta ... ut dicato	Praesta ... ut dicato	Praesta ... ut dicato	Praesta ... ut dicato
f6 Postc	Prosint nobis	Prosint nobis	Prosint nobis	Prosint nobis
S Or1	Ds qui conspicias	Ds qui conspicias	Ds qui conspicias	Ds qui conspicias
S Or2	Adesto Dne	Adesto Dne	Adesto Dne	Adesto Dne
S Or3	Indignos nos	Indignos nos	Indignos nos	Indignos nos
S Or4	Ds qui pro animarum	Ds qui pro animarum	Ds qui pro animarum	Praesta ... ut
S Or5	Miserationum	Miserationum	Miserationum	Miserationum
S Coll	Ds qui tribus	Ds qui tribus	Ds qui tribus	Ds qui tribus
S Secr	Sacrificiis	Sacrificiis	Sacrificiis	Ecclesiae tuae
S Postc	Memento nostri	Memento nostri	Memento nostri	Qs ... ut sacrosancta
D Coll	Excita Dne potentiam	Excita Dne potentiam	Excita Dne potentiam	Excita Dne potentiam
D Secr	Haec tibi Dne	Haec tibi Dne	Haec tibi Dne	Sacrificiis
D Postc	Tribue	Tribue	Adiuva Dne	Sumptis muneribus

Az egész temporálét vizsgálva már bizonyosan kijelenthetjük a Zágráb— Regensburg rokonságot. Néhol eltérnek egymástól, de mindenképp sokatmondó, hogy bizonyos szakaszokon a XV. századi zágrábi gyakorlat szinte teljesen megegyezik a XI. századi regensburgi szakramentáriummal, annak ellenére, hogy a XV. századi regensburgi hagyomány már nem követi ezeket a megoldásokat. Jó példa erre a hetvened-, hatvanad- és ötvenedvasárnap, vagy a nagyböjt néhány orációja (lásd a 3. táblázatot).

[3. táblázat] Hetvened-, hatvanad- és ötvenedvasárnap

	SacrHen XI. sz.	Regensburg 1485	Zágráb 1511	MNZag XIII. sz.
D70 Coll	Preces populi tui	Preces populi tui	Preces populi tui	Preces populi tui
D70 Secr	Concede nobis	Suscipe qs Dne	Concede nobis	Concede nobis
D70 Postc	Fideles tui Ds	Fideles tui Ds	Fideles tui Ds	Fideles tui Ds
D70 Sup	Concede ... fragilitati	–	–	Concede ... fragilitati
D60 Coll	Ds qui conspicias	Ds qui conspicias	Ds qui conspicias	Ds qui conspicias
D60 Secr	Intende qs Dne	Tua sacramenta	Intende qs Dne	Oblatum tibi

⁷³ A regensburgi hagyomány távoli —igaz, rendszerszerű— egyezéseket az eddig vizsgált anyagban csak Orleans-nal és a hozzá közel eső Auxerre-rel mutat, ennek okát még nem sikerült kideríteni, valószínűleg a mindkét helyen korábban használt gelazián szakramentáriumok között lehet rokonság, esetleg egyezés, vagy valamilyen —eddig fel nem tárt— IX. századi vagy korábbi személyi kapcsolat lehetett a két terület között.

D60 Postc	Assit nobis	Supplices te	Assit nobis	Supplices te
D60 Sup	Tuere qs Dne	–	–	Nostris qs Dne
D50 Coll	Preces nostras	Preces nostras	Preces nostras	Preces nostras
D50 Secr	Haec hostia	Huius nos te	Ecclesiae tuae	Sacrificium Dne
D50 Postc	Repleti sumus	Qs ... qui caelestia	Repleti sumus	Repleti sumus
D50 Sup	De multitudine	–	–	–

A Németújvári misszálé is pontosan beleillik az eddigi sorba. A temporále részletes vizsgálata is megerősítette Dobszay László zágrábi eredzettségét, immáron biztosak lehetünk a kódex provenienciájában. Az anyag nagy része rendszerszerűen megegyezik a későbbi zágrábi hagyománnyal, különösen igaz ez a különleges, „marker” tételekre. Néhány megoldásban még inkább a Henrik-szakramentáriumot követi, és már megjelenik benne *Familiam tuam quaesumus Domine propitius illustra* kezdetű, később csak magyar sajátosságként ismert tétel is (nagyböjt első szombatja). Mindenképpen szorosabb rokonságra enged következtetni az is, hogy a Németújvári misszálé többször a Henrik-féle szakramentárium — a későbbi gyakorlat szerint már nem használatos — plusz szuperpopulum könyörgéseiből válogat az azonos napi posztkommunió tételéhez, így a *Deus qui in deserti regione* a nagyböjt negyedik, a *Da quaesumus misericors Deus ut quod in Filii tui passione* pedig nagyböjt hatodik vasárnapján (lásd a 4. táblázatot).

[4. táblázat] Nagyböjt negyedik és ötödik vasárnapja

	SacrHen 11 th cent.	Regensburg 1485	Zagreb 1511	MNZag 13 th cent.
D4 Coll	Concede ... ex merito	Concede ... ex merito	Concede ... ex merito	Concede ... ex merito
D4 Secr	Suscipe ... te voluisti	Sacrificiis Dne qs	Sacrificiis Dne qs	Sacrificiis Dne qs
D4 Postc	Da ... ut sancta tua	Da ... ut sancta tua	Ds qui in deserti	Ds qui in deserti
D4 Sup	Ds qui in deserti	–	–	–
D6 Coll	Plebs tua Dne	Tueatur qs Dne dextera	Tueatur qs Dne dextera	Tueatur qs Dne dextera
D6 Secr	Ops ... qui humano	Ops ... qui humano	Ops ... qui humano	Ops ... qui humano
D6 Postc	Praesta ... quia vitiis	Per huius Dne	Da ... Filii passione	Da ... Filii passione
D6 Sup	Da ... Filii passione	–	–	–

A Pray-kódex és a Szent Margit-szakramentárium többnyire eltérő anyagot mutat Zágrábtól, de egymásra meglehetősen hasonlítanak. A korábbi szakirodalomban — valószínűleg minden alap nélkül — felvetett, és gyakran tényként kezelt francia hatásnak nyomát sem leltem.⁷⁴ A magyar liturgiát ért esetleges normann hatás⁷⁵ kimutatásához több vizsgálatra lenne szükség, a temporále könyörgéseiben megjelenő egyezések túlságosan általánosak, gyakoriak a párhuzamok a délnémet és a lengyel anyagban is, ezek alapján nem mutatható ki. Mindkét könyvben már megjelenik a későbbi esz-

⁷⁴ A francia hatást RADÓ Polikárp hangsúlyozta.

⁷⁵ TÖRÖK: „A középkori magyarországi liturgia története” 50.

tergomi úzus néhány jellegzetes tétele, de összességében elmondhatjuk, hogy egy formálódó, erősen gregorián hatás alatt álló anyaggal van dolgunk.

A Szent Margit-szakramentárium és a Henrik-szakramentárium között is kimutatható valamiféle kapcsolat. Bár csak néhány tétel egyezik, de ezek Európa szerte nagyon ritka tételek, ennek ellenére biztos, messzemenő következtetések nem vonhatók le belőle. Ezek a következők: a tavaszi kántorböjt szombatján a *Deus qui delinquentes perire non pteris...* kezdetű gelazián kollekta, amely csak Kontanzban, Wrocławban és Lubuszban bukkan fel, a későbbi magyar anyag sem ismeri; a nagyböjt negyedik vasárnapjának szuperpopulum könyörgése a *Deus qui in deserti regione...*, ez utóbbi bár gregorián tétel (*die dominico ad Ierusalem* választható oráció), de ezen a helyen csak Clunyben és Lyonban bukkan fel, valamint a Pray-kódexben és a Németújvári misszáléban (érdemes megjegyezni, hogy az általános római gyakorlat szerint nincs is szuperpopulum e napon). A többi egyezés mind általános délnémet és kelet-európai választások. Azt is érdemes megjegyezni, hogy a jelenleg összevetett szerkönyvek közül egyedül a Henrik-féle és a Szent Margit-szakramentárium hoz huszonhat vasárnapot pünkösöd utánra, nagyrészt azonos készlettel.

Szentháromság ünnepe

A Szentháromság ünnepe (*Festum sanctae Trinitatis*) a X. századból származik, gyorsan terjedt el, végül pedig XXII. János (1316–1337) rendelte el kötelező megtartását. Az esztergomi benedikcionále tanúsága szerint az ünnep szerves részét képezte a XI. századi magyar liturgiának, azonban a XII–XIII. századi forrásaink nagy részéből hiányzik az ünnep.⁷⁶ A *Trinitas* pünkösöd oktávját szorította ki, eleinte pedig utána ünnepezték. Az 1100 körüli esztergomi zsinat elrendeli egy bizonyos, az istentiszteletek és böjtök rendjéről szóló *libellus* iránymutatásának megtartását.⁷⁷ Ezt a könyvecskét meggyőzően szokták azonosítani Konstanzi Bernold *Micrologus* c. munkájával.⁷⁸ A mű valóban foglalkozik a böjtök megtartásával, és „a korabeli római felfogással összhangban vitatja a Szentháromság vasárnapjának létjogosultságát.”⁷⁹

A vizsgált könyvek közül a Pray-kódex és a Szent Margit szakramentárium nem tartalmazza az ünnepet, és ebben a kérdésben is a Németújvári misszálé a legarchaikusabb, hiszen tartalmazza mind a pünkösöd oktávját, mind a Szentháromság ünnepet, ez pedig összhangban van Kálmán király törvényével is. Az ún. I. törvénykönyvben ugyanis a következőket olvashatjuk: „72. A Szentháromság ünnepéről. Szentháromság ünnepét pünkösöd nyolcada után tartják.”⁸⁰ Ez tulajdonképpen egy köztes

⁷⁶ FÖLDVÁRY: *Az esztergomi benedikcionále*. 28.

⁷⁷ *Ordo divinatorum officiorum vel ieiuniorum secundum libellum, quem collaudavimus, ab omnibus teneatur.* ZÁVODSZKY: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai* 200.

⁷⁸ A *Micrologus* szerves részét képezi a Pray-kódexnek is *Incipit libellus in Romano ordine* címmel. A *Micrologus* erős hatással volt a későbbi magyar liturgiára is, ezzel kapcsolatban lásd: FÖLDVÁRY: „A liturgiamaagyarázat nyomai a XV. század előtti Magyarországon” 92–93.

⁷⁹ FÖLDVÁRY: *Az esztergomi benedikcionále* 28.

⁸⁰ BOLLA—RÖTLER (szerk.): *Szemelvények az 1526 előtti magyar történelem forrásaiból*. 56. (kiemelés tölem)

megoldás, de mindenképpen szembemegy az esztergomi zsinati rendelkezéssel, az alább tárgyalt kántorböjti rendelkezéshez hasonlóan. Ennek minden kétséget kizáró magyarázatával még nem rendelkezünk, de mindenképpen jól párhuzamba állítható a László- és Kálmán-kori ingadozó állásponttal a gregorián pápasággal szemben. Uralkodásuk elején mind Kálmán, mind pedig László szövetségesként tekintett a pápai udvarra, uralmuk vége felé azonban eltávolodtak tőle és inkább a német-római császárhoz közeledtek.⁸¹

Tavaszi kántorböjtt

Az évnegyedes böjtöket (kántorböjtt) hagyományosan márciusban, júniusban, szeptemberben és decemberben tartották, „az érett római rítus mégis a nagyböjtt első hetére asszignálta a tavaszi, és pünkösdi nyolcadára a nyári kántorböjtt, tekintet nélkül arra, hogy ezek ténylegesen milyen hónapra estek az adott évben.”⁸² A Németújvári misszáléban a nyári kántorböjtt —az esztergomi benedikcionáléhoz hasonlóan— a Pünkösdi utáni második vasárnap után kerül, a pünkösdi nyolcadába eső héten viszont nevei annak, és a szokásos szombati olvasmányokat sem kapja meg. A jelenség archaikus, a *Micrologus* rendelkezése II. Henrik császár (még német királyként való) uralkodása alatt, 1007-ben tartott mainzi zsinat ára vezeti vissza a korai szokást, és azt írja fölül VII. Gergely (1073–1085) intézkedése.⁸³ A nagy reformpápa után kevés idővel uralkodó Könyves Kálmán is rendelkezik a kérdésről, első törvénykönyvében a következő olvashatjuk: „71. A négy böjti időszak megtartásáról. A négy böjti időszakot, a maguk idején, ahogy idáig szokás volt, tartsák meg.”⁸⁴ Tehát a korábbi szokás megtartását rendeli el a későbbi helyett. A gregorián szellemű Pray-kódexben és a Szent Margit-szakramentáriumban is már a későbbi elterjedtebb mód szerint van beírva a nyári kántorböjtt, egyedül a zágrábi hangjelzett misekönyvben és az esztergomi benedikcionáléban található meg a korábbi szokás.

TÖRTÉNELMI ÖSSZEFÜGGÉSEK, ZÁGRÁB ÉS A MAGYAR LITURGIA REGENSBURGI KAPCSOLATAI

Milyen viszonyt tudunk tehát megállapítani a vizsgált könyvek között, és milyen történeti kontextusba helyezhetjük el? Mikor és hogyan jöhetett létre a Zágráb—Regensburg kapcsolat? A zágrábi püspökség viszonylag kései alapítása miatt (1094) időszerűtlennek tűnik egy közvetlen bajor kapcsolat, hiszen eddigre már kiépült a

⁸¹ Bővebben lásd MAKK: *Magyar külpolitika* 96., 102–104., 113–114., 122., 137–139. és KRISTÓ: *Magyarország története* 134–138.

⁸² FÖLDVÁRY: *Az esztergomi benedikcionále*. 25.

⁸³ FÖLDVÁRY: *Az esztergomi benedikcionále*. 25. (53-as jegyzet)

⁸⁴ BOLLA—ROTTLER (szerk.): *Szemelvények az 1526 előtti magyar történelem forrásaiból*. 56.

magyar egyház.⁸⁵ Az alapítás idején Zágráb az esztergomi érsekség *suffraganeus* püspöksége volt,⁸⁶ így logikus, hogy onnan kapta a liturgia végzéséhez szükséges szerkönyveket, és hogy azok alapján hozhatta létre saját úzusát. A Regensburg–magyar kapcsolat pedig minden kétséget kizáróan Szent István uralkodása elején lehetett a legerősebb.

A bajorokkal mind előtte, mind utána háborúban álltunk: Civakodó Henrik még 991-ben is háborúzott Géza fejedelemmel, Konrád császár pedig 1030-ban támadta meg Magyarországot.⁸⁷ A két időpont között István sógora, II. Szent Henrik volt a német-római császár, akivel személyesen is jó viszonyt ápolt,⁸⁸ Regensburg pedig birodalmi főváros volt. A kevés forrás ellenére is intenzív magyar-bajor kapcsolatokról tudunk Szent István korában. Gizellával bajor térítőpapok érkeztek Magyarországra, 1008-ban hazánkba látogatott a császár és Gizella bátyja, Brúnó augsburgi püspök, míg 1012-ben Asztrik esztergomi érsek vesz részt a bambergi dóm felszentelésén,⁸⁹ de még konkrét liturgikus kapcsolatról is tudunk: Regensburgi Arnolf jegyezte fel Szent Emmerán életrajzában, hogy magyarországi tartózkodása idején egy Szent Emmerám antifónát szerzett, amelyet Anastasius esztergomi érsek megtanított a szerzetesivel és klerikusaival.⁹⁰

A regensburgi anyag tehát a legnagyobb valószínűséggel Esztergomon keresztül juthatott el Zágrábra, így a zágrábi anyag lenne az eredeti esztergomi szakramentárium „fossilis emléke.” A Pray kódexben pedig megjelennek már a gregorián jellegű módosítások, a későbbi esztergomi úzus pedig ennek eredménye lenne.⁹¹ Azt biztosan tudjuk, hogy a német-római birodalomban több püspökség szakramentáriuma használta mintaként a császár regensburgi kódexét.⁹² Ezzel persze távolról sem véljük úgy, hogy magáról a Henrik-féle szakramentáriumról —mint könyvről— másolták volna a megszülető magyar liturgia anyagát, de a hagyományok kapcsolata kétségtelen. Nem szó szerinti átvételről van tehát szó, annál is inkább mert más források azt mutatják, hogy az esztergomi liturgia megalkotói nagy kreativitással használták forrásaikat.⁹³

⁸⁵ FÖLDVÁRY: *Az esztergomi benedikcionále* 59.

⁸⁶ KMTL „zágrábi püspökség” szócikk

⁸⁷ KRISTÓ: *Magyarország története* 895–1301. 87., 111.

⁸⁸ Szent István legendája *amicus*nak nevezi a császárt: *Accidit post haec defuncto beati regis amico, Romanae dignitatis augusto Henrico pio ... SRH II. 423.*

⁸⁹ KRISTÓ: *Magyar külpolitika (896–1196)* 48.

⁹⁰ VESZPRÉMY: „Anastasius esztergomi érsek műveltségéről”, a legenda magyar vonatkozású részének kommentált fordítását lásd *Az államalapítás korának írott forrásai* 170–176.

⁹¹ FÖLDVÁRY: *Az esztergomi benedikcionále* 60.

⁹² KIRMEIER—SCHNEIDMÜLLER—WEINFURTER—BROCKHOFF (szerk.): *Kaiser Heinrich II. 1002–1024.* 269.

⁹³ Lásd ezzel kapcsolatban FÖLDVÁRY: *Az esztergomi benedikcionále*

ÖSSZEGZÉS, A KUTATÁS TOVÁBBI IRÁNYAI

A rendszeres, tételes egybevetés igazolta, hogy még a XVI. században is rokonságot mutat Regensburg és Zágráb úzusa, ezt a rokonságot pedig sikerült visszavezetni egészen a XI. századig, ezzel újabb érvet szolgáltatunk a magyarországi liturgia Szent István-kori alapítása mellett. Így Zágráb őrizte meg az archaikus esztergomi rítus nyomait, az esztergomi úzus pedig a XIII. századra nyerte el a később ismert, végső, érett formáját. A temporálék elemezésével és összevetésével már igen valószínűen igazolt a Németújvári misszale zágrábi egyházmegyes provenciája, és lehetséges magyarázatot adtunk a kódex „archaikus” vonásaira is.

A Szent Margit-szakramentárium és a Pray-kódex úzusának megállapításához további kutatások szükségesek, feltárandóak a IX–XII. századi szakramentáriumok és misekönyvek, különös tekintettel a monasztikus forrásokra. Az összehasonlító elemzés pedig tovább folytatandó a kalendáriummal, a szanktoráléval, és a misén kívüli liturgikus ordókkal.

BIBLIOGRÁFIA

Kéziratok

- II. Henrik császár szakramentáriuma = München, Bayerische Staatsbibliothek Clm 4456. II. Henrik császár szakramentáriuma (Regensburg, Szent Emmeram-apátság), 1002–1014
 Németújvári misszálé = Németújvár/Güssing, Klosterbibliothek der Franziskaner Cod. 1/43. Zágrábi egyházmegye, ún. Németújvári hangjelzett misszálé, XIII. sz. eleje
 Pray-kódex = Budapest, Országos Széchényi Könyvtár MNy. 1. Boldvai (?) bencés szakramentárium, ún. Pray-kódex, XII. sz.
 Szent Margit-szakramentárium = Zágráb, Knjižnica Metropolitana MR 126. Dömösi (?) bencés szakramentárium, XII. sz. eleje

Nyomtatványok

- Aix-en-Provence *Missale secundum usum metropolitanae ecclesiae Aquensis.* Dionysius de Harsy, Lyon 1527.
 Amiens *Ad almae Ambianensis ecclesiae usum missale completum, Parisiis sollerti diligentia correctum atque luculenter impressum.* Ioannes de Prato, Párizs 1487.
 Angers *Missale Andegavense.* Ioannes Higman — Wolfgang Hopyl, Párizs 1489.
 Aquileia *Missale Aquileiensis ecclesiae cum omnibus requisitis atque figuris nuper quam emendatissime perlustratum.* Petrus Liechtenstein, Vence 1517.
 Augsburg *Missale secundum ritum Augustensis ecclesiae.* Erhardus Ratdolt, Augsburg 1510.
 Autun *Missale insignis ecclesiae Eduensis.* Párizs, Ioannes Petit — Ioannes Kaerbriand, Párizs 1530.
 Ávila *Missale secundum consuetudinem cathedralis ecclesiae civitatis Abulensis.* Ioannes Ponius, Salamanca 1510.
 Badajoz *Missale secundum almae Pacensis ecclesiae consuetudinem.* Ioannes Croberger, Sevilla 1529.
 Bamberg *Liber missalis secundum ordinem ecclesiae Bambergensis.* Ioannes Sensenschmidt, Bamberg 1490.
 Bayonne *Missale ad usum ecclesiae cathedralis Baiocensis.* Ioannes Kaerbriand, Párizs 1543. (kiadás: Dubarat)
 Bazel [Missale Basiliense]. Bazel 1479 előtt.
 Besançon *Secundum Bisuntinae metropolitanae ecclesiae missarum annualium opus clarissimum.* Ioannes de Prato — Benedictus Bigot — Claudius Bodram, Salins 1485.
 Boroszló *Missale secundum ordinationem sive rubricam ecclesiae Wratislaviensis.* Petrus Schosser de Gernszhem, Mainz 1499.
 Bourges *Missale secundum usum insignis ecclesiae Bituricensis.* Ioannes Garnerius, Bourges 1547.
 Braga *Ordo missalis secundum ritum et consuetudinem almae Bracarensis ecclesiae.* Germanus Galhart Gallus, Lisszabon 1538.
 Brandenburg *Ordo missalis secundum consuetudinem ecclesiae Brandeburgensis.* Georgius Stuchs, Nürnberg 1494.
 Bréma *Ordo missalis secundum ritum laudabilis ecclesiae Bremensis per circulum anni.* Renatus Beck, Straßburg 1511.
 Brixen *Missale secundum ritum ecclesiae Brixinensis.* Iacobus de Pfortzheim, Bazel 1511.
 Burgos *Ordo missalis secundum consuetudinem ecclesiae Burgensis.* Fridericus de Basilea, Burgos 1507.

Cambrai	<i>Missale parvum secundum usum venerabilis ecclesiae Cameracensis.</i> Henricus Stephanus, Párizs 1507.
Châlons-sur-Marne	<i>Missale ad usum insignis ecclesiae Cathalaunensis noviter emendatum ...</i> Henricus Stephanus, Párizs 1509.
Chur	<i>Ordo missalis secundum chorum Curiensem per circulum anni.</i> Erhardus Ratdolt, Augsburg 1497.
Ciszterciek	<i>Missale secundum consuetudinem Fratrum Ordinis Cisterciensis.</i> Straßburg 1487.
Cluny	<i>Missale Ordinis Cluniacensis ex antiquioribus et authenticis exemplaribus sacri monasterii Cluniacensis.</i> Michael Wensler, Bázél 1493.
Córdoba	<i>Missale Cordubensis ecclesiae.</i> Simon Carpintero — Alexus Cardaña, Cordoba 1561.
Dominikánusok	<i>Missale secundum ordinem fratrum praedicatorum ordinis sancti Dominici.</i> Ioannes Hamman — Ottavianus Scotus, Velence 1494.
Eger	<i>Ordinarius secundum veram notulam sive rubricam almae ecclesiae Agriensis de observatione divinatorum officiorum et horarum canonicarum.</i> Ioannes Haller, Krakkó 1509.
Eichstätt	[<i>Missale Eystetense</i>]. Michael Reyser, Eichstätt 1486.
Esztergom	<i>Missale divinatorum officiorum tam de tempore, quam etiam de sanctis, cum certis officiis annexis, utputa ... secundum chorum almae ecclesiae Strigoniensis.</i> Antonius Koburger, Nürnberg 1484. (kiadás: DÉRI)
Évora	<i>Missale secundum consuetudinem Elborensis ecclesiae noviter impressum.</i> Germanus Galhardus, Lisszabon 1509.
Évreux	<i>Sacri missalis officium ad usum Ebroicensis ecclesiae.</i> Martinus Morin, Rouen 1497.
Freising	<i>Ordo missalis secundum breviarium chori ecclesiae Frisingensis.</i> Erhardus Ratdolt, Augsburg 1502.
Genf	<i>Missale secundum usum Gebennensem noviter revisum et emendatum tam correctione, quam devotarum missarum et cantus munitione.</i> Genf 1508.
Gnézna	[<i>Missale Gnesnense</i>]. Mainz 1492.
Halberstadt	<i>Missale celeberrimi Halberstattensis episcopatus.</i> Speyer 1511.
Hamburg	<i>Ordo missalis secundum ritum laudabilis ecclesiae Hamburgensis.</i> Hermannus Emden — Ioannes Prüsz, Straßburg 1509.
Havelberg	[<i>Missale Havelbergense</i>]. Lipcse 1489.
Hereford	<i>Missale ad usum percelebris ecclesiae Herfordensis.</i> Petrus Olivierius — Ioannes Mauditier, Rouen 1502. (kiadás: Henderson)
Hildesheim	<i>Missale Hildensemense.</i> Nürnberg 1499.
Kamień	<i>Ordo missalis secundum ordinarium ecclesiae Caminensis.</i> Georgius Stuchs, Schneeberg 1506.
Kármeliták	<i>Missale secundum ordinem Fratrum Carmelitarum.</i> Boninus de Boninis, Brescia 1490.
Karthauziak	<i>Missale secundum ordinem Carthusiensium noviter impressum cum novo et perutili repertorio.</i> Lucantonius de Giunta, Velence 1509.
Konstanz	<i>Ordo missalis secundum chorum Constantiensem per circulum anni.</i> Erhardus Ratdolt, Augsburg 1505.
Koppenhága	[<i>Missale Hafniense</i>]. Koppenhága 1510.
Köln	<i>Ordo missalis integri perfecti et exacte perlustrati cum officiis novis secundum consuetudinem et ritum ecclesiae Coloniensis.</i> Conradus de Homberh, Köln 1481.
Krakkó	<i>Missale secundum rubricam Cracoviensem.</i> Georgius Stuchs, Nürnberg 1493 után.
Lausanne	<i>Missale ad usum Lausannensem.</i> Ioannes Belot, Lausanne 1493.
Le Mans	<i>Missale ad usum ecclesiae Cenomanensis.</i> Ioannes Bouyer, Poitiers 1482 körül.
Lleida	<i>Missale secundum ritum et consuetudinem almae ecclesiae Illerdensis.</i> Georgius Cocus, Zaragoza 1524.
Lubusz	[<i>Missale Lubucense</i>]. Conradus Kachelofen, Lipcse — Bartholomæus Ghotan, Lübeck 1484–1491 körül.
Lund	<i>Missale Lundense.</i> Wolfgang Hopyl, Párizs 1514.

- Lübeck *[Missale Lubicense]*. Matthæus Brandis, Lübeck 1486.
- Lüttich *Missale secundum ordinarium Leodiensem. Christianus Snellaert, Delft 1495.*
- Lyon *Missale impressum secundum usum archiepiscopatus Lugdunensis. Ioannes Alemannus de Moguntia, Lyon 1487.*
- Magdeburg *[Missale Magdeburgense]*. Georgius Stuchs, Nürnberg 1503.
- Mainz *[Missale Moguntinum]*. Würzburg 1482.
- Mallorca *Missale secundum usum almæ Maioricensis ecclesiæ. Lucas Antonius de Giunta, Velence 1506. (kiadás: Seguí i Trobat)*
- Meißen *Missale secundum rubricam Misnensium. Melchior Lotter, Lipcse 1502.*
- Merseburg *[Missale Merseburgense]*. Melchior Lotter, Lipcse 1502.
- Messina *Ordo missalis bene reformatus et de novo correctus multis superadditis, et præsertim in sanctuario et communi, ac etiam bene rubricatus, secundum consuetudinem Gallicorum et Messinensis ecclesiæ. Ioannes Emericus Alemanus, Velence 1499. (facsimile: Sorci — Zito)*
- Minden *Missale secundum verum ordinarium ecclesiæ Mindensis. Georgius Stuchs, Nürnberg 1513.*
- Münster *Missale ad usum diæcesis Monasteriensis noviter impressum ac emendatum. Franciscus Birchman — Goffredus Hat, Köln 1520.*
- Naumburg *[Missale Numburgense]*. Nürnberg 1501.
- Német Lovagrend *Missale secundum notulam Dominorum Teutunicorum. Georgius Stuchs, Nürnberg 1499 körül.*
- Nevers *Missale ad usum ecclesiæ Nivernensis. Ioannes de Prato, Párizs 1490.*
- Olmütz *Missale Olomucense. Georgius Stuchs, Nürnberg 1499.*
- Orense *Liber, missale tam dominicarum, quam sanctorum totius anni secundum usum Auriensis ecclesiæ. Bundisalvus Rodericus de la Passera — Ioannes de Porres, Monreale 1494.*
- Orléans *Missale ad usum ecclesiæ Aurelianensis. Ioannes Guiard — Ludovicus Boulengier, Párizs 1522.*
- Pálosok *Missale fratrum eremitarum ordinis divi Pauli, primi eremita, sub regula beati Augustini doctoris eximii summo Deo militantium. Petrus Liechtenstein — Stephanus Heckel, Velence 1514.*
- Pamplona *Missale mixtum per totum anni circulum secundum usum ecclesiæ et diæcesis Pampilonensis. Ernestus Guillelmus de Brocar, Pamplona 1501 körül.*
- Párizs *Missale secundum usum ecclesiæ Parisiensis. Ioannes de Prato, Párizs 1481.*
- Passau *Liber missalis secundum chorum Pataviensem. Passau 1491.*
- Pécs *[Missale Quinqueecclesiense]*. Michael Wenssler, Bázel 1487.
- Pécs *Missale secundum morem almæ ecclesiæ Quinqueecclesiensis. Ioannes Emericus de Spira, Velence 1499.*
- Plock *Missale diæcesis Plocensis. Ioannes Haller, Krakkó 1520*
- Poitiers *Missale insignis ecclesiæ Pictavensis. Ioannes Higman, Párizs 1498.*
- Poznań *Missale ecclesiæ Posnaniensis. Ioannes Haller, Krakkó 1524.*
- Prága *Missale emendatum iuxta rubricam Pragensis ecclesiæ. Conradus Kachelofen, Lipcse 1498.*
- Premontreiek *Ordo missalis secundum ritum Ordinis Præmonstratensis. Straßburg 1510 körül.*
- Ratzeburg *Missale integrum tam de tempore, quam de sanctis secundum rubricam ecclesiæ Raceburgensis cum omnibus suis requisitis. Antonius Koberger, Nürnberg 1492–1493.*
- Regensburg *Liber missalis secundum breviarium chori ecclesiæ Ratisponensis. Regensburg 1485.*
- Róma *Ordo missalis secundum consuetudinem Romanæ Curia. Franz Renner, Velence 1481.*
- Rouen *Ordo missarum per totum annum secundum usum Rothomagensem. Martinus Morin, Rouen 1495.*
- Salamanca *Missale ad usum almæ ecclesiæ Salmanticensis. Ioannes Iunte, Salamanca 1533.*

Salzburg	<i>Missale integrum tam de tempore, quam de sanctis secundum rubricam ecclesiae Salzeburgensis.</i> Georgius Stuchs, Nürnberg 1498.
Sarum	<i>Missale ad usum Sarum.</i> Ioannes Kerbriant — Ioannes Adam, Párizs 1516.
Schleswig	<i>Missale secundum ordinarium et ritum ecclesiae Slesvicensis.</i> Stephan Arndes, Schleswig 1486.
Schwerin	[<i>Missale Sverinense</i>]. Fratres Domus Horti Viridis ad sanctum Michaellem, Rostock 1480 körül.
Séez	<i>Ordo missarum per anni circulum tam de tempore, quam de sanctis secundum usum ecclesiae Sagiensis.</i> Petrus Regnault, Rouen 1500.
Segovia	<i>Missale secundum consuetudinem Segobiensis ecclesiae.</i> Guido de Lauczariis et socii, Velence 1500.
Sevilla	<i>Missale divinatorum secundum consuetudinem almae ecclesiae Hispalensis.</i> Ioannes Gotherius, Sevilla 1565.
Speyer	<i>Liber missalis secundum ordinem ecclesiae Spirensis.</i> Petrus Drach, Speyer 1501.
Strängnäs	[<i>Missale Strengnense</i>]. Bartholomæus Ghotan (Lübeck), Stockholm 1487.
Straßburg	<i>Ordo missalis per circulum anni.</i> Bázél 1486–1490 körül.
Tarazona	<i>Missale mixtum per totum anni circulum secundum usum ecclesiae et diocesis Tirasonensis.</i> Arnaldus Guillermus, Pamplona 1500.
Thérouanne	<i>Missale ad usum Morinensis ecclesiae.</i> Ioannes de Prato, Párizs 1491.
Toledo	<i>Missale mixtum secundum ordinem almae primatis ecclesiae Toletanae ...</i> Bartholomæus Fraenus, Lyon 1551.
Toulouse	<i>Liber missalis secundum usum ecclesiae metropolitanae Sancti Stephani Tolosae.</i> Stephanus Kleblat, Toulouse 1490.
Tournai	<i>Missale insignis ecclesiae Tornacensis.</i> Ioannes Higmanus, Párizs 1498.
Trier	<i>Missale Trevirensis.</i> Eucharius Cervicornus, Koblenz 1547.
Trondheim	<i>Missale pro usu totius regni Norvegiae secundum ritum sanctae metropolitanae Nidrosiensis ecclesiae.</i> Paulus Raeff, Koppenhága 1519.
Ultramontánok	<i>Ordo missalis secundum ritum Dominorum Ultramontanorum cum quibusdam officiis novis.</i> Petrus Maufer, Verona 1480.
Utrecht	<i>Missale secundum ordinarium Traiectensem.</i> Christianus Snellaert, Delft 1495.
Valencia	<i>Missale secundum ritum insignis ecclesiae Valentinae.</i> Ioannes Hamman, Velence 1492.
Valladolid	<i>Missale secundum consuetudinem monachorum congregationis Sancti Benedicti de Valladolid.</i> Ioannes Luschner, Montserrat 1499.
Verdun	<i>Missale ad usum Virdunensis ecclesiae.</i> Ioannes de Prato, Párizs 1481.
Viborg	<i>Liber missalis.</i> Stephanus Arndes, Lübeck 1500.
Viviers	<i>Missale Vivariensis ecclesiae.</i> Laurentius Hylaire, Lyon 1527.
Warmia	<i>Missale secundum diocesim Warmiensem.</i> Fridericus Dumbach (Ruch de), Straßburg 1497.
Worms	<i>Liber missalis secundum ordinem ecclesiae Wormatiensis.</i> Michael Wenssler, Bázél 1490.
York	<i>Missale secundum usum insignis ecclesiae Eboracensis.</i> Petrus Violette, Rouen 1509 (kiadáás: Henderson)
Zágráb	<i>Missale secundum chororum et rubricam almi episcopatus Zagrabiensis ecclesiae, roboratum et approbatum in sacra synodo et generali capitulo sub reverendissimo domino domino Luca episcopo ...</i> Petrus Liechtenstein, Velence 1511.
Zaragoza	<i>Ordo missalis secundum consuetudinem ecclesiae Casarangustanae.</i> Paulus Hurus, Zaragoza 1498.

Szövegkiadások

- DÉRI Balázs (kiad.): *Missale Strigoniense 1484*. Argumentum Kiadó, Budapest 2008. (Monumenta Ritualia Hungarica 1)
- SGel = MOHLBERG, Cunibert OSB — EIZENHÖFER, Leo OSB — SIFFRIN, Petrus OSB (kiad.): *Liber sacramentorum Romanæ ecclesiae ordinis anni circuli (Cod. Vat. Reg. lat. 316/Paris Bibl. Nat. 7193, 41/56) (Sacramentarium Gelasianum)*. Casa Editrice Herder, Roma 1960. (Rerum Ecclesiasticarum Documenta. Series Maior. Fontes 4)
- SGr = LIETZMANN, D. Hans (kiad.): *Das Sacramentarium Gregorianum nach dem Aachener Urexemplar*. Verlag Aschendorff Münster, 1967.

Adatbázis

USUARIUM: *A Digital Library and Database for the Study of Latin Liturgical History in the Middle Ages and Early Modern Period* (<http://usuarium.elte.hu>). ELTE BTK Liturgiátörténeti Kutatócsoport (FÖLDVÁRY Miklós István vezető, GOSSLER Károly, PAULIK Péter, HORVÁTH Balázs, KÁTAI Katalin, ORBÁN Csaba Frigyes OPræm, PAULUS Frigyes, SABO Katalin, STAMLER Ábel, SZASZOVSKY Ágnes, ALÁCSI Ervin János, SEAGER-SMITH Dániel Michael, HORVÁTH Ágnes, VARGA Benjamin, MÁTRAY Lelle Mária OP, MIHÁLYKÓ Ágnes, RUDOLF Krisztina, SIMON Gergely). 2015–

Szakirodalom

- BOLLA Ilona — ROTTNER Ferenc (szerk.): *Szemelvények az 1526 előtti magyar történelem forrásaiból I*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest 1993. 43–60.
- DOBSZAY László: „A középkori magyar liturgia István-kori elemei?”, in GLATZ Ferenc — KARDOS József (szerk.): *Szent István és kora*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest 1988. 151–155.
- DOBSZAY László: „Árpád-kori kottás misekönyvünk provenienciája”, *Zenettudományi dolgozatok* VI. (1984) 7–12.
- FÖLDVÁRY Miklós István: „A liturgiamaғыarázat nyomai a XV. század előtti Magyarországon. A Praykódex *Micrologus*-a és annak környezete”, in DÉRI Balázs (szerk.): *Oratoris officium. Tanulmányok a betovenéves Adamik Tamás tiszteletére*. L'Harmattan — ELTE BTK Latin Nyelvi és Irodalmi Tanszék, Budapest 2008. 87–98.
- FÖLDVÁRY Miklós István: „A római rítus változatainak kutatása — I.” *Magyar Egyházzene* XX (2012/2013) 29–36.
- FÖLDVÁRY Miklós István: „A római rítus változatainak kutatása — II.” *Magyar Egyházzene* XX (2012/2013) 115–120.
- FÖLDVÁRY Miklós István: „A római rítus változatainak kutatása — VI.” *Magyar Egyházzene* XXI (2013/2014) 339–358.
- FÖLDVÁRY Miklós István: „Régiók, történelem és önazonosság a középkori Európában. A liturgiátörténet tanúsága”, in SZÉCHENYI Ágnes — BUZINKAY Géza (szerk.): *(Magyar) Nemzet és Európa. Tanulmányok a 70 éves Martin József tiszteletére*. Líceum Kiadó, Eger 2014. 91–105.
- FÖLDVÁRY Miklós István: *Az esztergomi benedikcionále. Irodalom és liturgia az államalapítás-kori Magyarországon*. Argumentum, Budapest 2014
- FÖLDVÁRY Miklós István: *Liturgikus könyvek*. Kézirat, é.n., elérhető: <http://class-phil.elte.hu/latin/munkatarsak/foldvaymiklosistvan> (utoljára megtekintve: 2014. december 27.)
- GYÖRFFY György: *István király és műve*. Balassi, Budapest 2000.
- KIRMEIER, Josef — SCHNEIDMÜLLER, Bernd — WEINFURTER, Stefan — BROCKHOFF, Evamaria (szerk.): *Kaiser Heinrich II. 1002–1024*. Konrad Theiss Verlag, Augsburg 2002.
- KMTL = KRISTÓ Gyula — ENGEL Pál — MAKK Ferenc (szerk.): *Korai magyar történeti lexikon* (9–14. sz.). Akadémiai Kiadó, Budapest 1994.

- KNIEWALD, Dragutin: „A «Hahóti kódex» (zágrábi MR 126. kézirat) jelentősége a magyarországi liturgia szempontjából”, *Magyar Könyvszemle* LXII (1938) 97–112. (ford.: KÜHÁR Flóris OSB)
- KNIEWALD, Dragutin: „Esztergomi Benedictionale”, *Magyar Könyvszemle* LXV (1941) 213–231. (ford.: KÜHÁR Flóris OSB)
- KRISTÓ Gyula (szerk.): *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged 1999. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15.)
- KRISTÓ Gyula: *Magyarország története 895–1301*. Osiris Kiadó, Budapest 1998.
- Liturgikus Lexikon* (szerk. VERBÉNYI — ARATÓ). Budapest 1989
- MAKK Ferenc: *Magyar külpolitika (896–1196)*. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged 1993. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 2.)
- RADÓ Polikárp OSB: *Libri liturgici manusscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum*. Budapest 1973.
- SRH = SZENTPÉTERY Imre: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I–II*. Magyar Tudományos Akadémia — Magyar Történeti Társaság, Budapest 1938.
- SZENDREI Janka: *A „mos patriae” kialakulása 1341 előtti hangjegyes forrásaink tükrében*. Balassi Kiadó, Budapest 2005.
- THOROCZKAY Gábor: „A dömösi prépostság története alapításától I. Károly uralkodásának végéig” *Fons* XIX. (2012/4) 409–433.
- TÖRÖK József: „A középkori magyarországi liturgia története”, in *Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról. Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban. Budapest 1985. nov. 12 – 1986. febr. 28*. Budapest 1985. 49–66.
- VESZPRÉMY László: „A 12. századi magyar kódexírás alakulása”, *Századok* CXXXII (1998) 222–230.
- VESZPRÉMY László: „Anastasius esztergomi érsek műveltségéről” *Századok* (1985) 137–141.
- VESZPRÉMY László: „Legkorábbi hazai sacramentariumaink”, in SZELESTEI N. László (szerk.): *Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról. Az Országos Széchényi Könyvtárban 1986. február 13–14-én rendezett konferencia előadásai*. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest 1989. (Az Országos Széchényi Könyvtár Kiadványai. Új Sorozat 3) 121–135.
- VOGEL, Cyrille: *Medieval Liturgy. An Introduction to the Sources*. Revised and Translated by William STOREY and Niels RASMUSSEN. Pastoral Press, Portland—Oregon 1986.
- ZÁVODSZKY Levente: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*. Szent István Társulat, Budapest 1904¹. Jókai Mór Városi Könyvtár, Pápa 2002².